

УДК 378

JEL I23, I24, J14, J15, J16

DOI: 10.31471/2409-0948-2024-2(30)-118-125

Запухляк Іванна Богданівна
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри менеджменту та адміністрування
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
76019, Івано-Франківськ, вул. Карпатська, 15
E-mail: zapib@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1218-0251>

Маланюк Назарій Ігорович
аспірант
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
76019, Івано-Франківськ, вул. Карпатська, 15
E-mail: Malaniuk.nazar@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-7451-5179>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглянуто поняття інклюзія, інклюзивне середовище, інклюзивна освіта. Обґрунтовано, що забезпечення інклюзивності вищої освіти є актуальним, як з позиції сталого розвитку системи вищої освіти, так і з точки зору забезпечення вимог сьогодення через війну. Вивчено процес формування нормативно-правового регулювання інклюзивного середовища у вищій школі, починаючи від ратифікації відповідної Конвенції ООН до Стратегії розвитку інклюзивного навчання в Україні, що дозволило виявити проблеми, що є на сьогодні у сфері освіти. Встановлено, що на сьогодні законодавством країни не охоплені усі категорії осіб з особливими потребами. Також є низка проблем у формуванні умов доступу для людей з особливими потребами, застосування відповідних видів, форм та методів навчання з врахуванням індивідуальних потреб та можливостей, формування індивідуальних програм розвитку та навчання, забезпечення участі психологічних служб у навчанні і житті людей з особливими потребами тощо. Вважаємо, що першочерговим завданням є дослідження і формування нормативно-правового, методично-навчального, інформаційного та матеріально-технічного середовища на рівні закладів вищої освіти для забезпечення вимог інклюзивності.

Запропоновано методологічні основи дослідження інклюзивності вищої освіти, починаючи з постановки проблем, цілей, принципів та завдань дослідження; з'ясування понять «інклюзія вищої освіти», «інклюзивне середовище»; формування категорій осіб з особливими потребами, груп зацікавлених осіб; формування індикаторів оцінювання рівня інклюзивності вищої освіти, методів дослідження.

Вважаємо, що саме застосування наукового підходу у формування інклюзивності вищої освіти здатне забезпечити створення нових теоретичних знань та практичних рішень щодо підвищення рівня безбар'єрного доступу людей із особливими потребами до вищої освіти та отримати максимальний результат від їхнього навчання.

Ключові слова: інклюзія, освіта, вища освіта, інклюзивне середовище, особи з особливими потребами.

Zapukhliak Ivanna Bohdanivna
Doctor of Economic Sciences
Professor at the Department of Management and Administration
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
15 Karpatska Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76019
E-mail: zapib@ukr.net

Malaniuk Nazarii Ihorovych
postgraduate student
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
15 Karpatska Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76019
E-mail: Malaniuk.nazar@gmail.com

METHODOLOGY FOR RESEARCHING THE INCLUSIVENESS OF HIGHER EDUCATION

Abstract. The article deals with the concepts of inclusion, inclusive environment, and inclusive education. It is substantiated that ensuring the inclusiveness of higher education is relevant both from the point of view of sustainable development of the higher education system and from the point of view of meeting the requirements of the present due to the war. The process of forming the legal and regulatory framework for an inclusive environment in higher education, from the ratification of the relevant UN Convention to the Strategy for the Development of Inclusive Education in Ukraine, is studied, which allowed to identify the problems that exist today in the field of education. It has been established that today the country's legislation does not cover all categories of persons with special needs.

There are also a number of problems in creating access conditions for people with special needs, applying appropriate types, forms and methods of education, taking into account individual needs and capabilities, creating individual development and training programs, ensuring the participation of psychological services in the education and life of people with special needs, etc. We believe that the primary task is to research and formulate a regulatory, legal, methodological, educational, informational, and logistical environment at the level of higher education institutions to meet the requirements of inclusiveness.

The methodological foundations of the study of the inclusiveness of higher education are proposed, starting with the formulation of problems, goals, principles and objectives of the study; clarification of the concepts of “inclusion of higher education”, “inclusive environment”; formation of categories of persons with special needs, groups of stakeholders; formation of indicators for assessing the level of inclusiveness of higher education, research methods.

We believe that it is the application of a scientific approach to the formation of inclusive higher education that can ensure the creation of new theoretical knowledge and practical solutions to increase the level of barrier-free access to higher education for people with special needs and maximize the results of their education.

Keywords: inclusion, education, higher education, inclusive environment, people with special needs.

Постановка проблеми. Після ратифікації Конвенції ООН «Про права людей з інвалідністю» у 2009 р. Україна розпочала шлях формування інклюзивного середовища у вищій школі. Зокрема, у статті 24 йдеться про те, що «Держави-учасниці визнають право осіб з інвалідністю на освіту. Для цілей реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя... Із цією метою держави-учасниці забезпечують, щоб для осіб з інвалідністю забезпечувалося розумне пристосування» [1]. Інклюзивна освіта у вищій школі формується відповідно до трьох основних нормативно-

правових документів, зокрема Закону України «Про освіту» [2], Закону України «Про вищу освіту» [3] та Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» [4]. Важливим кроком у формуванні безбар'єрного середовища стало затвердження Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [5], метою якої «є створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги на рівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики». 7 червня 2024 р. схвалено Національну стратегію розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [6], в якій визначено ключові цілі щодо забезпечення інклюзивності освіти, заходи та індикатори їх досягнення; проблеми, що є сьогодні в освіті, зокрема:

- освітнє середовище є недостатньо інклюзивним, безбар'єрним та дружнім, не створює належних умов для отримання якісної освіти, соціалізації, підготовки до самостійного життя та професійної діяльності;

- недостатня самореалізація осіб з особливими освітніми потребами через відсутність якісного доступного інклюзивного навчання в територіальних громадах;

- недостатній рівень сприйняття українським суспільством багатоманітності людини.

В Україні більшою увагою щодо забезпечення умов навчання і розвитку осіб із особливими потребами була охоплена дошкільна та шкільна освіта. Вища освіта, на жаль, не готова значною мірою до навчання таких осіб. Починаючи із недостатнього законодавчо-нормативного регулювання на рівні держави, де окрім загального розуміння принципів організації інклюзивної вищої освіти, відсутнє глибоке та комплексне регулювання. В умовах війни та післявоєнного стану постає необхідність забезпечення усіх необхідних умов, у тому числі і забезпечення освітою осіб з особливими потребами. Тому вважаємо, що першочерговим завданням закладів вищої освіти є забезпечення інклюзивного середовища та доступу до нього осіб з особливими потребами.

Метою дослідження є формування методології дослідження інклюзивності вищої освіти.

Огляд останніх вітчизняних публікацій показав актуалізацію тематики інклюзивної вищої освіти на сьогодні. Зокрема Шерстюк Р. та інші вивчали можливості навчання ветеранів війни з особливими потребами [7]. Ніколаєв Є та інші [8] підготували аналітичний звіт щодо необхідних змін у вищій школі України через війну, зокрема щодо діапазону проблем і викликів, з якими стикнулася система вищої освіти України через наслідки пандемії та війну, оцінює досвід та рішення органів влади й університетів щодо реагування на ці виклики, актуальний стан української системи вищої освіти в умовах війни, її першочергові та перспективні потреби. Маслянікова І., Герасименко Ю. вивчали практичний досвід підготовки навчальних закладів для навчання студентів із особливими потребами [9]. Кремень В. Г. та інші підготували аналітичну доповідь щодо вищої освіти України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення [10], в якій приділили увагу у тому числі питанням гармонізації національного законодавства з упровадження інклюзії та безбар'єрності в контексті забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти, зокрема відповідно до європейських підходів системно визначити інклюзивні категорії людей: з інвалідністю; з проблемами із здоров'ям; які мають перешкоди, пов'язані з доступом до навчання, з культурними відмінностями, соціальними/ економічними/ дискримінаційними/ географічними бар'єрами, деталізуючи їх характеристики. Цимбалюк С. О. розглядав теоретико-прикладні засади дослідження соціальної інклюзії у вищій освіті [11].

Виклад основного матеріалу. У Законі України «Про освіту» визначено поняття інклюзивного навчання та інклюзивного середовища. Зокрема, «інклюзивне навчання - система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та

включення до освітнього процесу всіх його учасників» та «інклюзивне освітнє середовище - сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей»; відповідно і йдеться про осіб з особливими освітніми потребами, як осіб, що потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення їх права на освіту» [2]. У Законі України «Про вищу освіту» практично відсутнє регулювання забезпечення інклюзивності у вищій освіті, окрім визначення особи з особливими освітніми потребами – «особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти», далі ООП [3]. Мабуть тому і виникла потреба у розробці Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти [4], у якому насамперед визначено поняття інклюзивної група – «група у закладі вищої освіти, де поряд із іншими здобувачами освіти навчаються одна або більше осіб з особливими освітніми потребами», вимоги щодо організації освітнього процесу, особливості забезпечення спеціального навчально-реабілітаційного супроводу тощо.

Організація освітнього процесу здобувачів освіти з особливими потребами в закладах вищої освіти передбачає формування відповідного інклюзивного середовища, що реалізовується через приведення території та будівель, приміщень закладу вищої освіти у відповідність з потребами; забезпечення здобувачів освіти з особливими освітніми потребами необхідними спеціальними засобами корекції психофізичного розвитку; забезпечення необхідними навчально-методичними матеріалами та інформаційно-комунікаційними технологіями для організації навчального процесу; застосування особливих і прийнятних методів і способів спілкування, доступності інформації у різних формах. Організація освітнього процесу для здобувачів освіти з особливими потребами передбачає окрім створення інклюзивного середовища також спеціальний навчально-реабілітаційний супровід, що складається із навчально-організаційного, психолого-педагогічного та соціального супроводів.

Зокрема, навчально-організаційний супровід передбачає допомогу учасникам освітнього процесу в організації освітнього процесу, написання та моніторинг виконання індивідуального навчального плану здобувача освіти з особливими освітніми потребами, організацію індивідуальних консультацій тощо; психолого-педагогічний (психолого-андрагогічний) супровід – це системна діяльність, яка включає надання психологічної та педагогічної допомоги здобувачам освіти з особливими освітніми потребами під час освітнього процесу; соціальний супровід - заходи щодо створення умов для соціальної та соціально-побутової підтримки здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, в тому числі надання інформації та допомоги у влаштуванні в гуртожиток, отриманні технічних засобів реабілітації, організації волонтерської допомоги для підтримки таких здобувачів освіти [4].

Тобто, формування умов доступу для людей з особливими потребами, застосування відповідних видів, форм та методів навчання з врахуванням індивідуальних потреб та можливостей, формування індивідуальних програм розвитку та навчання, забезпечення участі психологічних служб у навчанні і житті людей з особливими потребами, зокрема надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг, створення спеціальних служб для супроводу і т.д. Та, насамперед, необхідно сформулювати нормативно-правове, методичне та навчальне середовище на рівні закладів вищої освіти для забезпечення вимог інклюзивності.

На сьогодні існує ціла низка ще не вирішених проблем для забезпечення доступу осіб із особливими потребами до вищої освіти, зокрема щодо забезпечення фізичного доступу до усіх приміщень університету (створення безбар'єрного середовища), забезпечення тьютора для людей із вадами слуху – не має спеціально підготовлених для цього фахівців; навчання викладачів для роботи з особами з особливими потребами; формування індивідуальних траєкторій навчання і інше.

В сьогоденні умовах особливо гостро постає питання забезпечення доступу осіб із особливими потребами до вищої освіти. Суспільство в цілому, та сектор вищої освіти має бути готовим до забезпечення умов для навчання, підвищення кваліфікації, перекваліфікації ветеранів війни та людей, що зазнали травм внаслідок воєнних дій, мають особливі потреби матеріального, емоційного, сімейного чи іншого характеру. Роль університетів у адаптації осіб з особливими потребами до цивільного життя є надзвичайно великою. Тому виникає першочергове питання, на скільки університети готові до навчання і супроводу осіб і з особливими потребами.

Автори аналітичної доповіді [10] стверджують що наразі в Україні системно не охоплено та не визначено усі категорії осіб, які відносяться до груп населення, що потребують додаткової інклюзивної підтримки, зокрема у рамках участі в міжнародних проєктах Програми ЄС Еразмус+ визначено такі категорії, а саме люди: 1. з інвалідністю; 2. з проблемами із здоров'ям; 3. які мають перешкоди, пов'язані з доступом до навчання, з культурними відмінностями, соціальними/ економічними/ дискримінаційними/ географічними бар'єрами, у тому числі: студенти, які перебувають у несприятливих економічних умовах, отримуючи індивідуальний дохід, нижчий за встановлені національні норми; студенти з обмеженими можливостями або фізичними, ментальними проблемами, проблемами зі здоров'ям, що документально підтверджені відповідно до національних норм; студенти, які мають неповнолітніх дітей; студенти, які є опікунами; студенти, які працюють; студенти, які залишилися сиротами, принаймні, без одного з батьків; студенти, які є дітьми жертв тероризму та організованої злочинності; професійні студенти-спортсмени; студенти з етнічних, мовних або релігійних меншин; студенти-біженці або шукачі притулку; студенти, які належать до соціально незахищеної групи або національної меншини; студенти з географічними бар'єрами, які проживають у віддалених регіонах (гірських або сільських районах), на малих островах тощо.

Вітчизняним законодавством визначено такі категорії осіб, що потребують інклюзивної підтримки [10; 12]: 1) діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; 2) особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 3) шахтарі, які мають стаж підземної роботи не менш як три роки та їхні діти; 4) особи, визнані постраждалими учасниками Революції Гідності, учасниками бойових дій; 5) діти, один із батьків яких загинув під час масових акцій громадянського протесту або помер внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, одержаних під час масових акцій громадянського протесту; 6) діти, зареєстровані як внутрішньо переміщені особи; 7) особи, яким призначені соціальні стипендії Верховної Ради України; 8) діти з інвалідністю та осіб з інвалідністю I-III групи; 9) студенти із сімей, які отримують допомогу як малозабезпечені; 10) особи з інвалідністю внаслідок війни; 11) діти загиблих, померлих учасників Революції Гідності, учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни або Захисників і Захисниць України; 12) діти, які проживають у населених пунктах на лінії зіткнення.

Як бачимо, вітчизняне законодавство дуже вузько розглядає поняття інклюзії, зокрема в частині категорій осіб, яких відносять до осіб з особливими потребами, оминаючи осіб, що мають мовні, етнічні, географічні, релігійні, гендерні чи інші бар'єри; студентів-опікунів та з малолітніми дітьми і т.д. Тобто найперше необхідно розширити і чітко описати категорії осіб, що відносяться до інклюзивних. На основі цього потрібно формувати складові інклюзивного середовища таким чином, щоб враховувати особливості і потреби усіх категорій. Також важливо забезпечити супровід у навчанні і студентському житті усіх окреслених категорій. Окрім того, значущою є підготовка науково-педагогічних працівників, батьків, інших учасників освітнього процесу до взаємодії зі студентами, що мають особливі потреби. Поглиблюючись, зазначимо, що увагу потрібно приділяти не тільки категоріям осіб, які потребують особливих умов, але й іншим групам осіб, які постійно чи тимчасово, безпосередньо чи опосередковано перебувають з ними в контакті під час студентського життя. До таких груп осіб, чи, радше, зацікавлених сторін,

можна віднести батьків, науково-педагогічних працівників, керівництво закладу вищої освіти та інших працівників закладу, студентів тощо. Тому важливо у дослідженні інклюзії закладу освіти вивчити усіх зацікавлених осіб та їх можливий вплив на студентів з особливими потребами.

Далі постає питання показників/індикаторів оцінювання інклюзивності вищої освіти, методів, що використовуються для проведення дослідження, та методики в цілому. Професор Цимбалюк С. О. [11], на основі розгляду вітчизняних та зарубіжних наукових праць, сформував індикатори соціальної інклюзії у вищій освіті у розрізі трьох блоків: індикатори вимірювання вхідних ресурсів (політика, освітній простір і фінансові ресурси, комунікація, навчальні плани і матеріали, підготовка викладачів, лідерство); індикатори вимірювання освітнього процесу (клімат у закладі, викладання та дидактичні практики, організація навчання, індивідуальна підтримка), індикатори вимірювання результатів (залученість здобувачів, успішність здобувачів).

Підсумовуючи наукові роздуми, представимо на рис. 1 методологічні основи дослідження інклюзивності закладів вищої освіти.

Рис. 1- Методологічні основи дослідження інклюзивності вищої освіти

Джерело: побудовано автором.

Висновки. Таким чином, питання інклюзії у вищій школі є на сьогодні актуальним, як з позиції сталого розвитку системи вищої освіти, так і з точки зору забезпечення вимог сьогодення через війну. На жаль, наслідком воєнних дій на території країни є поява значної кількості людей з особливими потребами, як фізіологічними, так і психологічними, побутовими, сімейними тощо. Також потрібно створити максимально доступні умови для людей з особливими потребами для набуття нових знань, перекваліфікації, розвитку впродовж життя. Важливу роль у процесі безбар'єрного доступу до вищої освіти людей з особливими потребами відіграють науково-прикладні дослідження у сфері інклюзії. Забезпечення інклюзивності вищої освіти на наукових засадах дозволить згенерувати обгрунтовані рішення та пропозиції. Глибинне дослідження понять «інклюзія вищої освіти», «інклюзивне середовище»; постановка проблем, цілей, принципів та завдань дослідження; формування категорій осіб з особливими потребами, груп зацікавлених осіб; формування індикаторів оцінювання рівня інклюзивності вищої освіти – усе це у своїй сукупності є методологією дослідження інклюзивності вищої освіти, що здатне забезпечити створення нових теоретичних знань та практичних рішень щодо підвищення рівня безбар'єрного доступу людей із особливими потребами до вищої освіти та отримати максимальний результат від їхнього навчання.

Література

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Дата набрання чинності для України 06.03.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
2. Закон України «Про освіту», 2145- VIII від 18.12.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
3. Закон України «Про вищу освіту» 1556-VII від 28.12.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
4. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» №635 від 10.07.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text>.
5. Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>).
6. Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>.
7. Шерстюк Р., Стойко І., Малюта Л. Інклюзивна освіта у закладі вищої освіти: реалії й можливості навчання ветеранів війни з особливими потребами. Галицький економічний вісник, № 1 (86) 2024. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.
8. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>.
9. Маслянікова І., Герасименко Ю. Особливості інклюзивного підходу щодо підготовки навчальних занять для здобувачів вищої освіти з ООП на прикладі університету «Україна». July 2023. Actual Problems in the System of Education General Secondary Education Institution – Pre-University Training – Higher Education Institution. DOI:10.18372/2786-5487.1.17725.
10. Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді: науково-аналітична доповідь. В.Г. Кремень, В.І. Луговий, П.Ю. Саух, І.І. Драч, О.М. Слюсаренко, Ю.А. Скиба, О.В. Жабенко, С.А. Калашнікова, Ж.В. Таланова, О.М. Петрос, О.Ю. Оржель, І.Ю. Рєгейло, М.В. Набок; за заг. ред. В.Г. Кременя. Київ:

Педагогічна думка, 2023. 172 с. DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-IHED-2023> ISBN 978-966-644-752-7.

11. Цимбалюк С. О. Теоретико-прикладні засади дослідження соціальної інклюзії у вищій освіті. Освітня аналітика України. №4(30). 2024. С. 113-126. DOI: 10.32987/2617-8532-2024-4-113-126.

12. Впроваджуємо інклюзію у закладі освіти. Державна служба якості освіти України. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/Inclusion_zaklad_osvity_SQESURGe_2023.pdf.

References

1. Konventsiia pro prava osib z invalidnistiu. Data nabrannia chynnosti dlia Ukrainy 06.03.2010 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu», 2145- VIII vid 18.12.2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

3. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» 1556-VII vid 28.12.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

4. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii inkliuzyvnoho navchannia u zakladakh vyshchoi osvity» №635 vid 10.07.2016 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text>.

5. Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku (rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 kvitnia 2021 r. № 366-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>).

6. Natsionalna stratehiia rozvytku inkliuzyvnoho navchannia na period do 2029 roku. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 chervnia 2024 r. № 527-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>.

7. Sherstiuk R., Stoiko I., Maliuta L. Inkliuzyvna osvita u zakladi vyshchoi osvity: realii y mozhlyvosti navchannia veteraniv viiny z osoblyvymy potrebamy. Halytskyi ekonomichnyi visnyk, № 1 (86) 2024. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.

8. Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit / Ye. Nikolaiev, H. Rii, I. Shemelynets. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2023. 94 s. URL: <https://osvitanalytika.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>.

9. Maslianikova I., Herasymenko Yu. Osoblyvosti inkliuzyvnoho pidkhodu shchodo pidgotovky navchalnykh zaniat dlia здобувачів вищої освіти з OOP на прикладі університету «Україна». July 2023. Actual Problems in the System of Education General Secondary Education Institution – Pre-University Training – Higher Education Institution. DOI:10.18372/2786-5487.1.17725.

10. Vyshcha osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu ta pislivoiennoho vidnovlennia: vyklyky i vidpovid: naukovo-analitychna dopovid. V.H. Kremen, V.I. Luhovyi, P.Iu. Saukh, I.I. Drach, O.M. Sliusarenko, Yu.A. Skyba, O.V. Zhabenko, S.A. Kalashnikova, Zh.V. Talanova, O.M. Petroie, O.Iu. Orzhel, I.Iu. Reheilo, M.V. Nabok; za zah. red. V.H. Kremenia. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2023. 172 s. DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-IHED-2023> ISBN 978-966-644-752-7.

11. Tsymbaliuk S. O. Teoretyko-prykladni zasady doslidzhennia sotsialnoi inkliuzii u vyshchii osviti. Osvitnia analityka Ukrainy. №4(30). 2024. S. 113-126. DOI: 10.32987/2617-8532-2024-4-113-126.

12. Vprovadzhuємо inkliuziiu u zakladi osvity. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/09/Inclusion_zaklad_osvity_SQESURGe_2023.pdf.